

Л.Б. Бердіғожин.¹ *, Б.С. Жұмағұлов,² Д.Ж. Алипова³

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. Атырау қ.,
E-mail:berdyguzhin@mail.ru

²Абай атындағыҚазақұлттықпедагогикалықуниверситеті,
Қазақстан. Алматы қ., E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.
Қазақстан. Атырау қ., E-mail:alipova.d@mail.ru

ГУРЬЕВ УЕЗІНДЕГІ 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада өткен ғасырымыздың 20 жылдарындағы Гурьев уезіндегі халық қозғалысы, оның себептері мен салдары туралы мәселе қарастырылған. Гурьев уезіндегі Мұнайлы өлке экономикасының қалыптасып, дамуында 1920 жылдар ерекше мәнді. Архив қорларында сақталған құжаттарға көз салсақ өлкенің негізгі шаруашылығы мұнай және балық өндірістері болды. Сондай-ақ, өндірістен шалғай орналасқан елді мекендер ауыл шаруашылығымен айналысты. 1920 жылдың қаңтар айында қызыл әскер уезд жерін түгелдей ақ казак әскерінен азат етіп, екі жылға созылған соғыстан соң ел бейбіт даму жолына түсті. Кеңес үкіметінің өлкеде жүргізген әлеуметтік экономикалық саясаты халық арасынан бірден қолдау таба қойған жоқ. Әсіресе, ауыл шаруашылығында жүргізілген экономикалық реформалар Жайық өзені бойында орналасқан шаруа селоларының қарсылығына тап болды. Жайық өзені бойы шаруаларының алғашқы бас көтеруі Гурьев қаласында орын алып, қатал басып тасталса да көтеріліс тоқтамады. Мақалада архив деректері және соны зерттеулер негізінде өлкедегі 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісі тарихы жаңаша көзқарас, тың деректермен баяндалады.

Кілт сөздер: Гурьев уезі, 1921 жыл, сәуір көтерілісі, Серов, Киселев, бандылар, халық қозғалысы.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР09259623 «Атырау облысының көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды

Бердыгужин Л.Б.¹ *, Жумағұлов Б.С.,² Алипова Д.Ж.³

¹Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова,
Казахстан. г. Атырау, E-mail:berdyguzhin@mail.ru

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Казахстан, г. Алматы, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова,
Казахстан. г. Атырау, E-mail:alipova.d@mail.ru

НАРОДНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ В 1920-е гг.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос народного движения в Гурьевском уезде в 20-е годы прошлого века, его причины и последствия. Особое значение в становлении и развитии экономики нефтяного района имели 1920-е годы. Если обратиться к документам, хранящимся в архивах, то основной экономикой района была добыча нефти и рыбная промышленность. Также населенные пункты, расположенные вдали от производства, занимались сельским хозяйством. В 1920 году в январе красная армия освободила край от белоказачьих армий, и после двухлетней войны страна вышла на путь мирного развития. Социально-экономическая политика, проводившаяся советским правительством в регионе, не нашла непосредственной поддержки в народе. Особенно экономические реформы проведенным в сельском хозяйстве, противостояли крестьянские деревни, расположенные по реке Жайык. Первое восстание крестьян произошло в городе Гурьеве и

восстание не прекратилось, хотя и было жестоко подавлено. В статье представлена история крестьянского восстания в регионе в 1920-е гг. по архивным данным и исследованиям.

Ключевые слова: Гурьевский уезд, 1921 год, апрельское восстание, Серов, Киселев, банды, народное движение.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан АР09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней».

Berdyguzhin L.B.^{1*}, Zhumagulov B.S.², Alipova D.Zh.³

*¹Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Kazakhstan, Atyrau
E-mail: berdyguzhin@mail.ru*

*²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty
E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*

*³Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Kazakhstan, Atyrau
E-mail: alipova.d@mail.ru*

POPULAR MOVEMENT IN THE GURYEV DISTRICT IN THE 1920S.

Abstract

The article deals with the issue of the popular movement in the Guryev district in the 20s of the last century, its causes and consequences. The 1920s were of particular importance in the formation and development of the economy of the oil region. If we turn to the documents stored in the archives, the main economy of the region was oil production and the fishing industry. Also, settlements located far from production were engaged in agriculture. In January, the Red Army liberated the region from the White Cossack armies, and after a two-year war, the country embarked on the path of peaceful development. Located along the Zhaiyk River. The first peasant uprising took place in the city of Guryev and the uprising did not stop, although it was brutally suppressed. The article presents the history of the peasant uprising in the region in the 1920s. archival data and research.

Keywords: Guryevsky district, 1921, April uprising, Serov, Kiselev, gangs, popular movement.

The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan АР09259623 «History of the Atyrau region from ancient times to the present day».

Кіріспе. Қазіргі кезеңде тарих ғылымы үшін ХХ ғасыр тарихы өте маңызды. Себебі, осы ғасыр аумағында ел тарихының шешуші маңызы бар саяси оқиғалары орын алды. Бұл кезеңнің оқиғаларын зерттеп, зерделеу тарихшы-ғалымдар алдына көп міндет жүктейді. Президент Қ.К. Тоқаев «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауында – «Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтіруге болады. Біз келешегіміз кемел боларына және жарқын болашақты өз қолымызбен жасай алатынымызға сенеміз» – деген болатын [1].

Мемлекет басшысының алға қойған теориялық міндеттері отандық тарих ғылымында жаңа сілкіністер жасады. Бұған бұрыннан қалыптасқан негіз де бар еді. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген жылдарда отандық тарихшы-ғалымдарға Қазақстан тарихындағы бұрын күрделі болып келген тақырыптарды ақиқат тұрғысынан ашып көрсетуге, шынайы да, әділ бағасын беруге толықтай мүмкіндік туды. Сондай тақырыптардың бірі, әлі де ақиқаты толық айтылмай келген мәселенің бірі, Гурьев уезіндегі 1920-1923 жылдардағы халық қозғалыстары.

Мақсаты. Большевиктер партиясының аграрлық саясатына қарсы халық наразылығы 1920 жылдың басында Ресейдің орталық аудандарында басталып, кейін тез қарқынмен Қазақстанға да тарай бастады. Осы кезеңдегі халық наразылығының қозғаушы күші шаруалар болып, олардың кеңес үкіметіне қарсы қарулы күресі таза әлеуметтік-экономикалық бағытта болды. Көтеріліске шыққан шаруалар тек жеке меншік иесі ғана емес, тауар өндіруші әлеуметтік тап болып 1919 жылы елде енгізілген «әскери коммунизм саясаты» нәтижесінде меншік иесі ретінде де, тауар өндіруші ретінде де күйретілді. Большевиктердің бұрын қалыптасқан шаруашылықтарды, мемлекеттік саясат құрбанына айналдыруы, алда өте ауыр зардабы бар ашаршылыққа алып келді. Біздің мақсатымыз сол кезеңдегі оқиғалардың анық-қанығын халыққа жеткізу.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Шаруалар көтерілісінің басталуы мен басшылары туралы алғашқы дерек Сібір ВЧК (Бүкілресейлік төтенше комиссия) өкілі И.П. Павлуновский [2, 54], Ишим уезі партия кеңес қызметкері Т.Д.Корушин [3, 90] еңбектерінде жазылды. 1950-1960 жылдардағы тарих ғылымында 1920 жылдардағы шаруалар көтерілістері туралы және «әскери коммунизм саясатының» шаруаларға әсері туралы М.А. Богдановтың «1921 жылғы Батыс Сібір кулак эсер бас көтеруінің талқандалуы» [4, 112] атты монографиясы жазылды. Зерттеу кеңестік идеология шеңберінде көтерілістерге «бандылардың бас көтеруі» деп баға берілді. И.Я. Трифановтың еңбегінде, [5, 311] осы пікір әрі қарай дамытылып, көтерілістерге «контрреволюциялық қозғалыстар» деген баға берілді.

1973 жылы жарияланған Н.Г. Гимпельсонның «Әскери коммунизм: саясат, тәжірибе, идеология» [6, 296] атты еңбегінде 1919 жылы енгізілген «әскери коммунизм саясаты» большевиктер партия-сының селолардағы билігін нығайтуға себеп болды деп бағалайды. Сонымен қатар 1920 жылдардағы қазақстан шаруалары туралы зерттеулер де жариялана бастады. А.С. Елагин «Қазақстандағы азамат соғысы кезеңіндегі социалистік құрылыс» [7, 307] атты зерттеуінде 1919 жылы енгізілген «әскери коммунизм саясатының» қазақстандағы ерекшеліктеріне мән беріледі. С.Н. Покровскийдің еңбегінде [8, 366] 1920 жылғы Батыс және Шығыс Қазақстандағы кулактардың бас көтеруі, шаруалар көтерілісінің ерекшеліктері баяндалады. В.К. Григорьев «Қазақстандағы шағын буржуазиялық контрреволюцияның бас көтеруін талқандау (1920-1922)» [9, 176] еңбегінде 1920 жылдардағы шаруалардың қарсылық қозғалысын талқандаудағы Төтенше арнайы отряд (ЧОН), Бүкілресейлік төтенше комиссия (ВЧК), милиция, қызыл әскер рольдерін жан-жақты талдайды. Бұл еңбектің құндылығы, большевиктердің бұл «бас көтеруге» қатысқандарды қатаң жазалап қуғын-сүргінге ұшыратқаны алғаш баяндалады.

1920 жылдың сәуір айының соңында Париждегі ақ эмигранттардың кездесулерінің бірінде жетекші теоретик және Кадет партиясының жетекшісі П.Н. Милуков большевиктерге қарсы жаңа күрес тактикасын қолдануды ұсынды. Оның негізі шаруалардың ұсақ буржуазиялық тербелістерін қолдану бағыты болды. Тиісінше жаңа ұрандар ұсынылды: «таза демократия», «халық билігі», «коммунистерсіз кеңестер». Эсер партиясы басшылығының жоспарлары олардың жұмысшы-шаруа жүйесінен бас тартуына ғана негізделмеді. Соғыстар, аштық, суық, аурулар пролетариат ортасында шаршау сезімдерін тудырды, оның одан әрі күресуге деген ерік-жігерін әлсіретті деген қорытындыға келді, өйткені басты жау - буржуазия қатал таптық шайқастарда ашық түрде жеңіліске ұшырады. Социалистік теоретиктер фактінің маңыздылығын өз жолымен бағалады: шаруалардың негізгі бөлігі кіммен бірге – бұл жеңіс. Орташалар әскери коммунизм саясатына наразы болғандықтан, Кеңес жүйесі оның соққыларына төтеп бере алмайды деп бағалады. Қазақстанның батысында эсерлер Самара және Саратов ұйымдарымен тығыз байланыста болды, олардан әдебиет, насихаттаушылар көмегін және белгілі бір әрекеттерді жүргізу туралы нұсқаулар алды. Оралда 10 адамнан тұратын эсер тобы болса Гурьев пен Ақтөбеде эсерлер болған жоқ деп көрсетеді автор [10, 16]. Кейінгі кезеңдегі Ресей тарихнамасында 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісі жаңаша зерттеле бастады. Тың архив құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Б.И. Басманов [11, 235] зерттеуінде Батыс Сібірдегі шаруалардың бас көтеруіне эсер партиясының ешбір қатысы жоқтығы дәлелденді. В.И. Шишкин [12, 94-95] 1920-1921 жылдардағы Батыс Сібір мен Қазақстандағы шаруалар көтерілісі туралы құжаттар жинағын әзірлеп, шығарды. В.А. Шулдяков [13, 607] зерттеуінде Батыс Сібірдегі шаруалар көтерілісіне казактардың қатысуы және көтерілісті талқандау барысында Сібір казак-тарының жойылғанын баяндайды. И.В. Яблочкина [14, 496] И.В. Курышева [15, 122] еңбектерінде де 1920 жылдардағы кеңес шаруаларының әлеуметтік-психологиялық тұлғасы, большевиктер саясатына қарсы болуының негізгі себептері сараланады. Қазақстандық тарих ғылымында тәуелсіздік жылдары 1920 жылдар оқиғасы зерттеле бастады. Е.И. Медеубаев [16, 179], М.Қ. Қойгелдиев [17, 166] еңбектерінде осы жылдардың тарихи шындығы қайта қозғалды. Е.Медеубаев «әскери коммунизм саясатының» өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына тигізген әсері, ерекшеліктерін көрсетеді. 1920 жылдардағы шаруалар саясатын кеңес үкіметінің аграрлық экономикадағы жүргізген саясатының салдары деп көрсете отырып, зерттеуші осы кезеңдегі ең ірі бас көтеру ошағы ретінде Солтүстік Қазақстанды атайды. М.Қойгелдиев «Сталинизм және Қазақстандағы 1920-1940 жылдардағы қуғын-сүргін» атты монографиясында алғаш рет Алашорда мүшелерінің 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісіне қатысуы туралы мәліметтерді береді. Петропавлда Шоқат ауылында, үйде өткен жиындарда Баймаханов Қоспан, Байгел-Садықовтардың кеңес үкіметіне қарсы бірлесе күресу туралы уәделерін 1938 жылғы НКВД тергеуі материалдары арқылы көрсетеді.

1920 жылдардағы халық қозғалысы туралы жаңа деректер негізінде М.П. Малышеваның «Сібір қазақтары демографиялық тоқырау кезеңінде (1919-1934)» [18, 291], Б.А. Мусаевтың «Қазақстандағы 1920 жылдардың бірінші жартысындағы аштық: тарихи, әлеуметтік-саяси сараптама» [19, 30] еңбектері жазылды. Б.А. Мусаев өзінің кандидаттық диссертациясында 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісін бағалауда «бандылар», «бандылар қозғалысы» деген кеңестік тарихнама тұжырымынан аса алмайды. 2021 жылы Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтында «Кеңестік кезеңдегі Қазақстан аграрлық тарихының өзекті мәселелері: билік пен қоғам» [20, 192] атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысында және 2022 жылы Атырау қаласында өткен республикалық конференция жұмысында [21, 316] 1920 жылдардағы аштық пен шаруалар қозғалысы тарихы мәселесі жан жақты қозғалды.

Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объектілік пен тарихилық қағидалары негізгі басшылыққа алынды. Зерттеуді жүзеге асыру кезінде белгіленген мәселені зерделеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік әдістері пайдаланылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде топтастырылып, деректерге талдау жасалынды.

Нәтижелерді талқылау. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Декретімен 1919 жылы 10 шілдеде құрылып, өз қызметін бастаған Қазақ төңкеріс комитеті өлке жеріндегі жоғары әскери-азаматтық басқару мекемесі болып танылды. Жаңа мемлекеттік мекеменің негізгі міндеті контрреволюциялық күштерді толық жою, қазақ өлкесінде мемлекеттік, шаруашылық және мәдени құрылысқа басшылық жасау, Кеңестердің Құрылтай съезін әзірлеу мен ұйымдастыру, әскер бөлімдерін азық-түлікпен және басқа да қажетті жабдықтармен қамтамасыз ету, сот істерін ұйымдастырып, оны жүргізу болды.

Қазақ төңкеріс комитетінің алғашқы мүшелері болып Ә.Жангелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Меңдешев, А.Байтұрсынов, С.Пестковский (ұлты поляк), бекітілді. 1917 жылы құрылып, жұмыс жасаған алашорда үкіметі Қазақ төңкеріс комитетінің шешімімен таратылды (1920ж. 9 наурыз). Территория жағынан Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары мен Астрахань губерниясының қазақтары қоныстанған жерлер Қазақ төңкеріс комитетінің қарамағына бағынды.

1919 жылдың 10 шілдесінде құрылған Қазақ төңкеріс комитетінің алғашқы негізгі міндеттерінің бірі қазақ жерін бір орталыққа біріктіру және Қазақ Кеңестік автономиясын құруға дайындық жұмыстарын жүргізу еді. Бірақ аумақтық мәселелерді қарау дау-дамайсыз біткен жоқ.

Қазақ өлкесінің құрамына Ақмола, Семей, Орал облыстарының қосылуына қарсылар көп болды. Мәскеуде партияның орталық комитетінде А.Байтұрсынов пен М.Сералиннің Қазақстанның солтүстік облыстарының жерлері, соның ішінде Қостанай облысы ежелден қазақ жері болғанын және оларды Қазақстанға қосу қажеттілігін дәлелдеп жазған хаты бірнеше мәрте талқыланды. Бұл мәселе В.И. Лениннің қатысуымен РКП(б)-ның Орталық комитетінде талқыланып, 1920 жылғы 28 ақпандағы қаулысы бойынша оны шешу Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің әкімшілік комиссиясының қарауына тапсырылды.

Кезінде батыс Сібір губерниясының құрамына кірген Ақмола, Семей облыстарын Қазақстанға қайтару оңайға соқпады. Ол жылдары Қостанай өңірі Ресейдің Челябинь облысының құрамында болатын. Мәскеуге сүйенген Сібір төңкеріс комитеті басшыларының қазақ жерін қайтарғысы келмей, қарсы болуы жағдайды ушықтыра түсті. Дау тудырған территориялық мәселе 1920 жылдың екінші жартысында бес рет талқыға түсті. Халқымыздың болашағы үшін осы шыншыл істе Қазақ төңкеріс комитеті басшыларының қайраткерлік беделі мен орталықтың бұл іске амалсыз араласуы ғана бұл аумақтарды Қазақ төңкеріс комитетінің пайдасына шешуге мүмкіндік жасады. Сонымен, солтүстік облыстардың қазақ жеріне қайтадан толықтай қосылуы 1921 жылы ғана жүзеге асқан болатын.

Бұл үлкен жеңіс еді. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі 1920 жылы тамыздың 1-нен 7-не дейінгі отырыстарында, бірнеше рет Қазақ АССР-ін құру туралы декреттердің жобаларын қарастырды. Нәтижесінде РКФСР құрамында Қазақ АССР-ін құру туралы декретке 1920 жылы 26 тамызда қол қойылды. Жаңа құрылған автономиялық республиканың астанасы Орынборда 1920 жылы қазанның 4-нен 12-не дейін Қазақ АКСР Кеңестерінің Құрылтай съезі болып өтті. Сейітқали Меңдешев төрағалық ететін Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті, В.Радус-Зенкович басқарған Халық Комиссарлар Кеңесі құрылып, алғашқы мүшелері сайланды. Съезд жұмысының барысында «Қазақ АКСР еңбекшілерінің құқықтарының декларациясы» талқыланып, қабылданды. Кеңес өкіметі тұсында қазақ елінің мемлекеттік еркіндік алуы туралы армандары жүзеге аспады. Халыққа жарияланған Кеңестік Қазақ автономиясы тек сөз жүзіндегі құрылыс ретінде болды. Қазақстанның ішкі өміріне қатысты негізгі мәселелер, құрылымдық өзгертулер Мәскеуде шешілді.

Бұл жағдай ұлттық-демократиялық зиялы қауым өкілдерінің тәуелсіздік үшін күресті тоқтатпай, одан әрі қарай жалғастыруына әкелді. Сол көзқарастары үшін олар қуғын-сүргінге түсті, біразы амалсыздан туған елін тастап шетелге кетуге мәжбүр болды.

Басында халықтың көзін алдау үшін құрылған ұлттық республикалар қол жаулық мемлекеттерге айналып, еркіндігінен осылай айырылды. Большевиктер партиясы монархияны құлаттық деп жар салғанымен, империяны толық құлатпаған еді. Нәтижесінде патшалық Ресей империясының орнына Кеңес империясы келіп, патшалық деспотизм өз мағынасында коммунистік деспотизмге ауысты. 1922 жылдың аяғында құрылған Кеңес Одағы мемлекеттік құрылымы жұртшылыққа ұсынылған сәндік нысан ғана болды. 1917 жылы «Билік – Кеңестікі», «Жер – шаруалардікі», «Зауыттар – жұмысшылардікі» – деген ұран көтеріп, төңкеріс арқылы өкіметті басып алған коммунистер билікті өз қолдарынан ешқандай шығарған жоқ [22, 17].

Кеңестік биліктің бастапқы уақытында Атырау облысының да жағдайы өте нашар болды. Кеңестік қызыл әскер бөлімдері Гурьев қаласын генерал Толстовтың ақ казак әскерінен 1920 жылдың 5-ші қаңтарында, ал Ембі мұнай кәсіпшіліктерін 8-ші қаңтарда толықтай азат етті [23, 248].

Ол кезде азамат соғысының шарпуына түскен елдің экономикасы толықтай қирандыға айналған болатын. Салыстырып өтсек, 1920 жылы 1916 жылға қарағанда Орал губерниясында мал саны 4 306 865-тен 1 061 484 басқа, егіс алқаптары 424 280 десятинаға, яғни 60 пайызға, балық аулау 1600 дан 290 020 дейін азайған екен. Енді халық санына көз салсақ. 1916 жылмен қарағанда Орал губерниясында барлығы 866 946 адам, оның ішінде Гурьев уезінде 162 125 адам тіркелген екен. 1920 жылғы жүргізілген халық санағы мәліметі бойынша губерния халқы 43,3%-ке, уезд халқы 31,8%-ке кеміпті [24, 16-17]. Әрине, осыншама экономикалық құлдырауға ұшырау және халық санының соншалықты кемуіне әсер еткен жағдайлар елдегі төңкерістермен соғыстардың зардабы екені ақиқат. Елдегі төңкерістер, қантөгіс соғыстар халық санына ғана емес, өмірдің барлық саласына кері әсер етті. Тарихшы-ғалым зерттеушілер М. Асылбеков, Ә. Ғалиев өз еңбектерінде Қазақстан халқының санының өзгеруіне азамат соғысы мен төңкерістің, 1921 жылдардағы жұт зардаптарының, Кеңес өкіметінің шаруалардан азық-түлік үшін малын тартып алғаны да әсер еткенін айтады. Батыс Қазақстанда (Ақтөбе, Орал губерниялары мен Бөкей ордасы – автор) 40 000 шаруашылықтың толық жойылғанын көрсетеді [25, 54].

Ал, Батыс Қазақстан тұрғындарының демографиялық дамуы туралы еңбегінде зерттеуші-демограф М.Н. Сдықов 1920 жылдардағы өлкенің элеуметтік-экономикалық жағдайының халық санының кемуіне айтарлықтай әсер еткенін жазған. 1917 жылғы халық санағы бойынша Батыс Қазақстанда (Ақтөбе, Орал губерниялары және Бөкей Ордасында – автор) 1 398 984 адам, 1920 жылғы халық санағы бойынша 1 198 540 адам, 1923 жылғы халық санағы бойынша 879 040 адам тұрыпты. Осы алты жылда тұрғындар саны 519 944 адамға, яғни 37,1 процентке азайған. Ғалымның зерделеп айтуынша, азамат соғысы кезінде халық саны 200,5 мың адамға, ал аштық пен ашаршылық салдарынан 319,5 мың адамға қысқарыпты [26, 95].

2020 жылдың 4 наурызында «Қазақстан тарихы» порталында жарияланған «1921-1922 жылдардағы ашаршылық» мақаланың авторы Аян Ареннің мәліметтері де көңіл аударарлық. Зерттеушінің ойынша, бұл қарсыз, қара суық қыстың және оның орнына келген жаңбырсыз құрғақ жаздың салдары. Қарсыз қыс, жаңбырсыз көктем мен құрғақ жаз өлкеде қуаңшылықты туғызды, ал, осы жағдай өз кезегінде аштық қауіпін тудырды.

1921 жылдың жазында ашаршылық елдің аймақтарына тарай бастады және әсіресе Еділ бойына қатты әсер етті. 1921 жылдың күзіне қарай елдегі аштыққа ұшыраған халық саны 20 миллион адамды құрады. Ашаршылықты тудырған жағдайларды тарихшылар партиялық құжаттарда көрсетілген себептермен қатар «соғыс коммунизмі» саясатының әсерінен, кәсіпкерліктің жойылуымен, өнеркәсіптің мемлекет меншігіне алынуымен, елдегі төтенше экономикалық жағдайдың салдарынан туындаған деп санайды. Сыртқы сауданың монополиялануы, мәжбүрлі еңбек және азық-түлік диктатурасы да қосымша ауыртпашылықтарды туындатты. Осының барлығы ұлттық экономика мен ауыл шаруашылығы саласына соққы болып тиді деп санайды.

Бұл жыртықшы саясаттың нәтижесі 1921-22 жылдары Қазақстанның көптеген аймақтарын шарпыған ашаршылық болды. 2 миллион 300 мыңнан астам адам аштыққа ұшырады, 1 миллионға жуық адам аштық пен аурудан өлді. Әсіресе, республиканың батыс және оңтүстік-батыс облыстары зардап шекті, онда бірнеше жыл егін шықпады.

Сол жылдардағы ашаршылық зауалынан Қазақстанның әр аймағына қауіп төнді. Ең үлкен құрғақшылық зардабы негізгі егістіктер орналасқан Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей және Ақтөбе

облыстарында болды. Бұл аудандардағы егістіктер жаздың басында-ақ алдымен құрғап, кеуіп қалды. Мал шаруашылығымен айналысып отырған көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарда жайылымдар мен шабындықтар ерте күйіп, жайлымға жармай қалды. Ашаршылық құрбандарының саны күн сайын арта түсті. Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай губерниялары және Бөкей Ордасы 1921 жылдың тамыз айынан бастап ресми түрде ашаршылық аймақтарының қатарына жатқызылды. Ашаршылықпен қатар жұқпалы аурулар – оба, тырысқақ, іш сүзегі, қышыма, қотыр және т.б. пайда болды. Бұл кезде ауруды жұқтырғандар мен аурулар саны республиканың емдеу мекемелерінің мүмкіндіктерінен айтарлықтай асып түсті. Аштық салдары өлім-жітім деңгейін жоғарылатты, ал кедейлік, эпидемия және ауруханалардың жетіспеушілігі оның көрсеткіштерін арттыра түсті. Мысалы,

1921-1922 жылдары Қостанай облысының аштық пен сырқаттанған тұрғындарының 75 процентке жуығы қырылды. Республика денсаулық сақтау халық комиссариатының мәліметі бойынша 1921 жылдың 1 қарашасынан 1922 жылдың 1 шілдесіне дейін Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе губернияларында 37 657 адам қайтыс болған.

1920 жылы астықты өңірлердің өзінде де астық пен бау бақша өнімдері өте аз мөлшерде жиналды. Зерттеу еңбектерінің болғанына қарамастан, 1920 жылдары аштық пен шаруалар көтерілісі кезінде қаза болғандардың нақты санын анықтау әлі де жалғасуда. Кеңес қызметкерлері салғырттығынан деректердің тіркелмеуі, архив құжаттарының жойылуы да бұл істе көп кедергі. А.Н. Алексеенконың көрсетуінше, осы кездегі шығын саны бір миллион адам. Оның ішінде, қазақтар 414 мың адам, яғни республика жергілікті тұрғындарының 18,5 процентін құрайды [27, 126].

Жалпы, үкімет орындары дерегінше республикада 1920 жылдары 1 миллион 300 мың адам аштыққа ұшыраған. Зерттеуші Н.Э. Масановтың [28, 600] көрсетуінше Қазақстанның батыс өңірінде 1921 жылы қараша айында тұрғындардың 63,4 проценті аштыққа ұшыраса, 1922 жылдың сәуір айында бұл көрсеткіш 93 процентті құраған. Мұның негізгі себебі, осы өңірге Ресейдің орталық, Еділ бойы аудандарынан босқындардың көптеп келуіне байланысты болды деп қорытады. Заман талабына орай, азамат соғысы жылдарында енгізілген «Әскери коммунизм» саясатының салқыны 1921 жылғы наурыз-сәуір айларында ғана басылып «Жаңа экономикалық саясаттың» тетіктері іске қосыла бастаған еді. Дегенмен бұған дейін-ақ, зорлыққа негізделген Кеңестердің солақай саясатына қарсы шаруалардың шыдамы мен төзімі таусылған болатын.

Зерттеу нәтижесі. 1920 жылдың наурызынан бастап өлкенің көп бөлігінде шаруалардың жағдайы ушығып, қолдарына қару ала бастады. Шаруалар толқулары қарулы көтерілістерге ұласты. Бұл ретте «Кеңес үшін, бірақ большевиктерсіз», «Жасасын сауда еркіндігі», «Артық игіліктерден айырылсын» деген ұрандар көтерілді. Қазақстанда кеңестер билігің құрған, қатарларында шаруа табынан шыққан адамдар басым әскер бөлімдерінде наразылықтар біртіндеп бүлікке ұласа бастады. Мамыр айында Ақтөбе жерінде тұрған ішкі істер бөлімі басшысы Логинов қарауындағы батальонды ашық көтеріліске бастады. Бұл хабар әскер құрамдарына тез тарап, жаз айында Өскемендегі әскерлер де, оның ішінде бірінші болып 530-шы номерлі арнайы жаяу әскерден құрылған полк те қолдарына қару алды. Көтеріліс жасаған әскерлер қатарына маусым айының соңында есауыл шенді Шишкин тобы ілесіп, жергілікті шаруалар қолдауымен Павлодар және Семей өңірлеріндегі бірнеше елді мекендерді бағындырды. Көтерілісшілер бірқатар ірі ауылдарды – Лебяжья, Ямышевская және т.б. басып алды. Халық бұқарасының мұң мұқтажын алға қойған әскер тобының қатары 16 мың адамға дейін өсті. Соған қарамастан нашар ұйымдастырылған және нашар қаруланған шаруалар Қызыл Армиядан жеңіліп, Шишкиннің өзі көтерілісшілер әскерінің қалдықтарымен Қытайға өтіп кетті.

Бұл кезде Гурьев уезіндегі жағдай да онша жақсы емес еді. Қызыл армияның тұрақты 4-ші армиясының алдыңғы сапындағы Чапаев басқарған (Чапаев қазасынан кейін Кутяков басқарған) 25-ші дивизиясының атты қосындары 1920 жылы қаңтардың 5-де жайық бойындағы ақ атаман Толстовтың соңғы тірегі болған Үйшік (Гурьев - қаз. Атырау) қаласын, қаңтардың 7-де мұнай кәсіпшіліктерін ақтардан босатты. Үйшік қаласы төңкеріс комитетінің төрағасы болып армия әскери кеңесі шешімімен комиссар Франц Самсонович тағайындалды. Мұнайлы аймақты ақ әскерінен біржола азат еткен 25-ші Чапаев дивизиясы оңтүстік батыс майдан қарауына өткізіліп, ақ поляктармен соғысқа жіберілді. Ревком Франц Самсонович Гурьевте жұмыс жасаған бес ай ішінде көптеген маңызды істерді жүзеге асырды. 21 адамнан тұрған милиция бөлімі, сондай-ақ «Красный Гурьевский вестник» газетінің алғашқы номері жарық көрді. Уақыт өте «Трудовая правда» газетіне айналған үнпарақ қаладағы ауыр жағдайды баяндап отырды. Әсіресе, жұқпалы аурулардың көп таралуы туралы мәліметтер уақытында беріле бастады.

Самсонович әскер бөліміне ауысқаннан кейін Гурьевтеңкеріс комитетін төраға болған В.Р. Васильев қалада тазалық жұмысын жолға қоюға жұмыстанып, жұқпалы аурудың алдын алуға күш салды. Кеңестік билікке қарсы 1920-1921 жылдары күрескендерді Гурьевте бұрынғы әскерилер мен милиция қызметкерлері қолдап жергілікті кеңес билігін құлатуға жұмыстанды. Көтерілісші-лерді Сорочинск кеңестөрағасы Ермаков Кирил, уездік милицияның басшысы, 29 жастағы Яшков Василий

(Сорочинскіде туылған), ВЧК (Бүкілресейлік төтенше жағдай комитеті) -нің №34 батальонын квартирмейстері Шлепов Илларион, Никольск шіркеуінің діни қызметкері Дикин Павел есімді адамдар басқарды. Бұлардың бәрі жергілікті Жайық бойының тұрғындары болатын.

1921 жылдың сәуір айының басында Гурьевте көтеріліс басталып, оған жергілікті полиция және гарнизон жауынгерлерінің бір бөлігі қатысты. Бірнеше ауылда коммунистер мен кеңес белсенділері тұтқындалды. Көтеріліс тез басылды, бірақ бірден дерлік аймақта Сафоновтың басшылығымен қозғалыс басталды, ол 500 қылыштан тұратын жылжымалы отрядты жинады. Басқа көтерілісшілер отрядтары да пайда болды, олар ауылдарға, вокзалдарға, Еділ мен Жайық бойымен жүретін пойыздар мен пароходтарға, нан мен жүк тиелген арбаларға шабуыл жасады. 1921 жылы 1 маусымда көтерілісшілер Бударино деревнясын, бірнеше күннен кейін Шипово, Лбищенск және Жымпитыны күшпен басып алды. Тек Омбы, Тамбов, Түркістаннан әскерлердің, соның ішінде авиацияның келуі билікке Жымпитыны қайтарып алуға және тамыз айының соңына қарай көтерілісшілердің қарсылығын талқандауға мүмкіндік берді.

Гурьевтегі Редут, Топойлы, Сарайшық, Сорочинск, Кандауров елді мекендерінде орналасқан бүлікшілер саны 500 ден аса адамға жетті. Бас көтеру 1921 жылғы сәуірдің 1 күні, таңғы сағат 4-ке жоспарланды. Көтеріліс ойдағыдай жүзеге асса, яғни қалада жеңіске жеткен жағдайда Қызылқоға өңірі арқылы Калмыковқа, Орал бағытына жорық жасау жоспары да жасалып қойылды. Уездік ВЧК қызметкерлері 31 наурыз күні кешке қаладағы көтеріліс туралы толық мәлімет алып, негізгі деген мемлекеттік мекемелерге күшейтілген күзет қоюға қатаң түрде бұйрық берді. Қала көшелерінде кеш мезгілі мен түнге қарай жүруге рұқсат берілген пропуск өзгертіліп, атты әскер карауылдары шығарылды.

Белгіленген сағатта Сарайшық тобы жетекшісі Кирил Ермаков қала көшелерін есолтүстік бағыттан кіріп, көтерілістің басталу белгісін күтеді. ВЧК мен жергілікті ревкомның шұғыл іс әрекетінен, көшедегі атты әскерден қауіптенген ұйымдастырушылар тобы көтеріліс күнін кейінге өзгертуді шешеді. Жоспарларының іске аспасын сезген Илларион Шлепов екі серігімен қаладан қашып шығады. Гурьев қаласында 2 сәуір күнгі сағат 4-те, яғни, таң алдында көтерілісшілерді ВЧК қызметкерлері тұтқындауды бастайды. Арнайы топты бастаған ВЧК қызметкері Миридонов жиналған бүлікшілер үстінен шығып, атыс кезінде оққа ұшады. Ермаковтың қарулы көтерілісшілері 2 сәуір күні қаланың бірнеше көшесін, орталыққа дейін басып алады. Көтерілісшілерді қолдауға келіскен әскери бөлімдер ВЧК тобы жағына шығып Ермаковтың басқаруындағы топ пен шамалы ғана көтерілісшілердің қаладағы жақтастары Кандауров селосына қарай қашады.

Қала мен уезд территориясында төтенше жағдай енгізіліп, көтеріліске көмектескен, оған қатысқан 300-ден аса адам тұтқындалып, қамалады. Атырау облыстық мемлекеттік архивында 1921 жылы 2 сәуірде Гурьев уезінде бүлік ұйымдастырушылардың басшыларының аты-жөні сақталған [29].

1. Яшков Василий Федорович - уездік милиция бастығы;
2. Шлепов Илларион Иванович – ВЧК №34 батальон квартирмейстері;
3. Шилимов Петр Силантьевич – милиционер;
4. Тупицын Иван Василиевич – милиционер;
5. Ермаков Кирил Егорович – Сорочинск кеңесінің төрағасы;
6. Мохначев Евграф Ионович – Кандауров кеңесінің төрағасы;
7. Бахарев Юра Стахеевич – Редут кеңесінің төрағасы;
8. Бахарев Куприян Стахеевич – Редут болыстық кеңесінің төрағасы;
9. Ротнов Евгений Семенович – Сарайшық кеңесінің төрағасы;
10. Тостов Василий Александрович – Кандауров кеңесінің хатшысы;
11. Поторочин Апполинарий Артамонович – Редут кеңесінің хатшысы;
12. Заршиков Кирил Иванович – Сорочинск кеңесінің мүшесі;
13. Чуманов Алферий Ануфриевич – Редут кеңесінің мүшесі;
14. Кораблев Федор Васильевич – Кандауров кеңесінің мүшесі;
15. Карамышев Евлампий Федорович – Редут кеңесінің мүшесі;

16. Бакалкин Иосиф Георгиевич – Сорочинск кеңесінің мүшесі;

17. Заршиков Никита Михайлович – Редут кеңесінің мүшесі. [30, 20].

1921 жылғы сәуір айының ортасына қарай, ұсталып тұтқындалған 59 адам бүлікші ретінде танылып, күзетпен Орал қаласындағы орталық түрмеге айдалады. Орал қаласына орналасқан Төменгі Еділ әскери округі революциялық трибуналының арнайы бөлімі 1921 жылдың 29 шілдесінде Василий Федорович Яшков – Гурьев уездік милиция бастығын, Илларион Иванович Шлепов – Гурьев қаласында орналасқан ВЧК №34 батальоны квартирмейстерін, Кирил Егорович Ермаков – Сорочинск селолық кеңесінің төрағасын және 2 сәуірде ВЧК қызметкері Миридоновты атып өлтірген Земляков Никандрды ату жазасына кескен үкім шығарды. Үкім 1 қыркүйекте Орал қаласының түрмесінде орындалды. Көтеріліске қатысқан басқа да ұсталғандар 1 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімдерге концлагерге айдалды және жер аударылды. РФ Мәскеу қаласы прокуратурасы 2005 жылдың наурызында 1921 жылдың 29 шілдесінде контрреволюциялық қызметі үшін 5 жыл концлагерге жіберуге жазаланған және 1921 жылдың 10 қыркүйегінде концлагерде қаза болған Федор Васильевич Короблевты – Орал губерниясы Гурьев уезі Кандауров селосының тұрғыны, кәсібі балықшы-шаруа, жасы 23-те болған азаматты ақтау туралы шешім шығарды [31].

Өлкені шарпыған 1920 жылдардағы көтерілістің бастысы Орал губерниясы аумағында әрекет еткен бұрынғы қызыл гвардияшы, азамат соғысының батыры А.Сапожков бастаған бас көтеру болды. Негізгі құрамы шаруалардан құрылған А.Сапожков басшылық еткен №22 жаяу әскер дивизиясы да сол кездегі жүргізілген солақай саясатқа қарсы болды. 1920 жылы шілде айында әскер құрамы А.Сапожковтың басшылығымен кеңестік билікке қарсы ашық қарулы күреске шығады. Жайық бойында қызыл әскермен болған ұрыста комдив А.Сапожков ұрыс майданында қаза табады. Басшысынан айрылған көтерілісшілерге ендігі басшылықты, А.Сапожковтың серігі №2 жаяу әскер дивизиясында полк командирі болған 33 жастағы Бузулук қаласының әскери гарнизоны басшысы ретінде аты шыққан Серов Василий Александрович өз қолына алады.

Новоузен ауданы, Саратов губерниясында туған В.А. Серов революцияға дейін Гурьев қаласындағы әскери бөлімде унтер-офицер болып қызмет атқарып, 1914-1918 жылдардағы Бірінші дүниежүзлік соғысқа бастан аяқ қатынасады. Соғыс кезіндегі ерлігі үшін Георгиев орденінің толық тізбесін алады. 1917-1918 жылдары Жайық өзені бойында қолына қару алып кеңесушілікте орнатуға белсенді араласып, «қызыл партизан» ретінде 1919 жылы большевиктер партиясы қатарына қабылданады. А.Сапожков басшылық жасаған әскери дивизияда бригада командирі дейін жоғарылатылады. 1920 жылдардағы елде қалыптасқан жағдай, Кеңесушілікте шаруаларға қарсы бағытталған экономикалық әрекеттерінен кейін В.Серов шаруалардың жақтаушысы ретінде өзі білетін комдив А.Сапожков құрған «Армия Правды» қатарына қосылып кеңестерге қарсы күреске шығады. 1920 жылы қыркүйек айында В.А. Серов басқарған армия қатарында 500 әскер болса, 1921 жылы ақпанда «1-я атаманская дивизия группы восставших войск Воли народа» армиясы қатары көбейіп 2500 адамға дейін жетеді. Жергілікті қозғалыс жетекшілері Пятаков, Маслов, Еркин, Шувалов бастаған атамандар әскері де Серовқа қосылады. Орал қаласынан Гурьев қаласына дейінгі селолар мен казак хуторларынан атамандар Киселев, Иванов, Иванаев, Гурин, Кутушков, Сарафанкин басқарған әскерлер де В.Серов армиясын толықтырып, үлкен күшке айналады. 1921 жылы күзде кеңес үкіметінің «Жаңа экономикалық саясатынан» кейін шаруалар көтерілістері біртіндеп азая бастайды. Жайық өңірінде әрекет еткен Серов армиясы қосыны осы кезеңде 800 дей атты әскер мен 1000-нан аса жаяу әскерден құралып, Жайық өзені бойында большевиктер билігіне қарсы күрес жүргізді. 1921 жылдың қазанында Серов басқарған армия бөлімдері Жайық бойымен Гурьев бағытына жорыққа шығады. Жорықтың басты себебі мынада еді. В.И. Ленин басқарған Ресей халық комиссарлар кеңесі 1921 жылы жазда Каспий теңізі арқылы Жайық-Жем мұнайлы ауданына баржамен 20 мың тонна астық, дәрі дәрі, манфактура бұйымдарын жібереді. Серов және Киселев әскерінің мақсаты осы байлықты қолға түсіріп, ашыққан Жайық өзені бойы тұрғындарын сондарына ертіп, армия қатарын толықтыру болатын. Әскери жоспар бойынша Гурьевке шабуыл екі жақтан жасалуы тиіс болды. Қаланың Самар жақ бетінен Киселев әскері тобы, қаланың Бұқар жақ бетінен Серов әскері тобы шабуылдауы тиіс болды. Жорықтағы әскер соңынан ашыққан көп жергілікті халық еріп отырды. Калмыков қалашығынан Жайықтың төменгі бөлігін мекендеген шаруалар түгелге жақын Серов армиясы қатарын толықтырды. Гурьев қаласына қатты аштық пен қыстың боранды аязы қысып әлсіреген Киселев пен Серов қосындары 1921 жылдың 16-шы желтоқсанында жетеді.

Гурьевте өткен шұғыл жиында жергілікті партия, комсомол, еріктілер мен жұмысшы топтарынан арнайы жасақ құрылып, оған қоса әскери гарнизон бар, барынша ерлікпен қорғанды.

Соғыс қимылының алғашқы ұрысы 1921 жылдың 17 желтоқсаны күні басталады. Ал, 18 ші желтоқсанда Серов әскер қосындары қала көшелерінің көп бөлігін өзіне қаратты. Иванаевтың әскери қосыны қалалық түрмені басып алып, қамаудағыларды босатып біршама тұтқындарды өздеріне қосып алды. Көп шығынға ұшырап, титықтаған Серов армиясының бөлімдері желтоқсанның 23-і күнінен бастап Жайық өзені бойымен жоғарыға қарай, асығыс шегіне бастайды. Сондарынан өкшелей қуған қызыл әскермен соғыс 1922 жылы 12 қаңтар күні Гребеншиков селосы жанында болады. Ауыр ұрыстан екі тарап та көп шығынға ұшырайды. 1922 жылы қаңтар айының екінші жартысында Серов әскер қосындары Ойыл қалашығына шабуыл жасайды. Бұл уақытта Ойылда қалашығында 50 адамдық әскер ғана болған еді.

Алаш Орданың мүшелерінен, шаруалардан, кеңеске қарсы топтардан көмек күткен Серовқа жергілікті әскер мен біріккен большевик, комсомолдар қосынынан құрылған 220 адамдық қарулы жасақ қарсы тұрды. 1922 жылдың 18 қаңтар күні Серов әскері Ойыл қалашығын қоршап алып екі күнге созылған қанды шайқастан соң жергілікті қалашықтың қорғанысшы күштері екі қабатты уездік аурухана үйіне бекінуге мәжбүр болады. Ойылды басып алған Серов әскерлері қаланы қорғау-шыларды аяусыз жазалап, 1922 жылы 27-ші ақпанда Ойыл қалашығын тастап шығады. Осы оқиға туралы Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивында да материалдар сақталған [32].

Серов және Киселев бастаған әскери қосын 1922 жылдың сәуірінде екіге бөлінеді. Киселев тобы Жайық бойымен Гурьевке қайта баруды жоспарлап жолға шыққанда 7 сәуір күні қызыл атты әскер қоршауына түсіп, шайқас барысында түгелдей өлтіріледі. Осы кезеңдегі елдегі жағдайды жақсы түсінген Серов 1922 жылдың мамыр айында Орал ВЧК органдарымен «кешірім беру» туралы келіссөз жүргізе бастайды. Жүргізілген келіссөз барысында, кеңес билігіне сенбеген Серов әскері 1922 жылдың маусымында қызыл әскермен қайта соғыс жүргізеді. Қызыл әскермен Серов әскерінің ең соңғы шайқасы 1922 жылдың 15 тамызында болады. Нәтижесінде Серов қосыны бытырай қашып, шағын 7 топқа бөлініп кетеді. Кеңестік мемлекеттік билікке қарсылықтың еш нәтиже бермейтінін түсінген Серов 1922 жылдың 19 тамызында 80 адамдық топпен және көтерілісшілердің революциялық әскери кеңесінің төрағасы Долматовпен бірге ВЧК-ның жергілікті күштеріне ұрыссыз беріледі. Серов тұтқынға берілген жақтастарымен бірге 1923 жылдың 8 желтоқсаны күні Самара губерниялық революциялық трибуналы үкімімен ату жазасына кесіліп, үкім сол күні Самара гарнизоны түрмесінде орындалды [33].

Қорытынды. Әлем халықтарына зор ауыртпашылық әкелген 1914-1918 жылдардағы бірінші дүниежүзілік соғыс пен қоғамды астан-кестен еткен 1918-1920 жылдардағы азаматтық қарсыластық Ресей империясының боданы болып отырған басқа да халықтармен бірге қазақ халқының басына да ауыр зардаптар әкелді. Елдағдарысқа ұрынып, халық күйзеліске ұшырады.

Негізінен экономикалық дағдарыс бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында-ақ басталған болатын. Бұл жағдай 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен 1917-1920 жылдардағы аласапыран заманда одан әрі тереңдеп, халықтың наразылығын туғызды. Өлке экономикасын құрайтын мекемелер бір қолдан екінші қолға өтіп өздерінің бағыт бағдарын жоғалтса, меншік нысанын ауыстырған кәсіпорындар жұмыс істеуді мүлде тоқтатты.

Өлкедегі тіркелген мемлекет нысанындағы 307 мекеменің 250-і түпкілікті жұмысын жапты. Нәтижелерін салыстырсақ, 1913 жылдық көрсеткіштер бойынша алғанда мұнай өндіру 4 есе, көмір өндіру бес есе төмендеді, мысрудасын өндіру түгелдей жұмысын тоқтатты. Кәсіпорындардың негізгі бөлігі жартылай ғана жұмыс істеді. Соғыс салдарынан бүліншілікке ұшырап, толықтай немесе жартылай қиратылған кәсіпорындарды қайтадан қалпына келтіріп, жанасын ашуға қаржы да, жұмыс күші де жетіспеді.

Осының бәрі өлкенің экономикалық өміріне үлкен нұқсан келтірді. Осы жағдай шаруашылықтың барлық саласын қамтыды. Соның ішінде сол кездегі экономикадағы жетекші сала, ауыл шаруа-шылығын да үлкен күйзеліске ұшыратты.

Өлкеде егін шығымдылығы едәуір төмендеп, егіс көлемі 1914 жылы 3,6 млн. Десятина болса, 1922 жылы 1,6 млн. десятинаға дейін төмендеді. Яғни, 1920 жылдардағы Гурьев уезінің жағдайы осындай болатын. Негізінен мұнай өндірісі және балық шаруашылығымен, сонымен қатар мал өсірумен айналысатын жергілікті халық осы азаптың бәрін басынан өткізді. 1920 жылдардағы өлкедегі шаруалар көтерілісі туралы кеңестік тарихнамадағы «бандылар», «революцияға қарсы күштер», «кеңес үкіметінің жаулары» деген қасаң анықтамаларға тәуелсіздік жылдары ғана жаңаша көзқарастағы «шаруалар көтерілісі», «халықтың қарсылық қозғалысы», «халық көтерілістері» сияқты анықтамалар беріле бастады.

Сол кездегі көтерілістердің жеңілуінің негізгі себебі олардың 1920-1921 жылдардағы әрекеттерінде ұйымшылдық болмады. Көтерілістер стихиялы түрде өрбіді, жекелеген бөлімшелер арасында байланыс болмады. Шаруа және казак құрамалары бір көзқараста болмады, жергілікті халық, кейбір жағдайларды қоспағанда, көтерілісшілерді онша қолдамады.

Бұған әсіресе Қазақстанның батысындағы көтерілісші казактардың «Қазақ республикасы құрысын» және «жасасын казактардың шындығы» деген ұрандары да ықпал етті. Тек Көкшетау уезінде көтерілісшілер қатарында жергілікті халық жасақтары болған болса, басқа аймақтарда олар Қызыл Армияға көмектесті. Сонымен қатар, көтерілісшілер қозғалысының құлдырауына Кеңес үкіметінің азық-түлік салғыртынан бас тартуы және 1921 жылы Жаңа экономикалық саясатқа көшуі де ықпал етті. Архив деректері мен соны зерттеулерді мұқият зерделей отырып, шын мәнінде 1920 жылдардағы қозғалыстарды «халықтық» деп атау өте нақты теориялық тұжырым деген тоқтамға келдік.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Токаев Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты халыққа жолдауы. \\Егемен Қазақстан. -16 наурыз, 2022.
2. Павлуновский И. Обзор бандитского движения в Сибири с декабря 1920 г. по январь 1922 г. Новониколаевск, 1922. -54 с.
3. Корушин Т.Д. Десять лет Советской власти в Ишимском округе (1917-1927 гг.). Ишим, 1927. -90 с.
4. Богданов М.А. Разгром западносибирского кулацко-эсеровского мятежа 1921 г. Тюмень: Тюменское книжное издательство, 1961. -112 с.
5. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923 гг.). Л.: Издательство Ленинградского университета, 1964. ч.1. -311 с.
6. Гимпельсон Е.Г. Военный коммунизм: политика, практика, идеология. М.: Мысль, 1973. 296 с.
7. Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920). Алма-Ата: Наука, 1966. -307 с.
8. Покровский С.Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918-1920 гг.). Алма-Ата: Наука, 1967. -366 с.
9. Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. -176 с.
10. Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. -176 с.
11. Басманов В.И. Борьба Советского государства с мелкобуржуазной контрреволюцией за влияние на крестьянство в период окончания гражданской войны и начала восстановления народного хозяйства (середина 1920-1922 годы): диссерт. ... канд. ист. наук. Иваново, 1985. -235 с.
12. Шишкин В.И. К вопросу о роли Сибирского крестьянского союза в подготовке Западно-Сибирского мятежа 1921 года // Сибирь на рубеже XIX-XX веков. Новосибирск: НГУ, 1997. с.94-95.
13. Шуляков В.А. Гибель Сибирского войска. 1920-1922. Книга II. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. -607 с.
14. Яблочкина И.В. Рецидивы гражданской войны. М.: Хельга, 2000. -496 с.
15. Курьшева И.В. Социально-психологический облик крестьянства Сибири в годы гражданской войны (по материалам периодической печати). Ишим, 2000. -122 с.
16. Медеубаев Е.И. Политика «военного коммунизма» в Казахстане (1918-1921 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 1999. 179 с.
17. Койгелдиев М.К. Казахи в русском бунте/ Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы, 2009. с. 166. (с. 78-169).
18. Малышева М.П. Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919 –1934 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Семипалатинск: СГУ, 2000. -291 с.
19. Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Уральск, 2005. -30 с.
20. Сборник материалов международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы аграрной истории Казахстана в советский период: власть и общество». Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2021. -192 с.
21. «Политические репрессии в Западном Казахстане: новые источники исследовательские подходы» сборник материалов Республиканской научно-практической конференции. – Атырау, ИП «ASSEM», 2022 г. -316 с.
22. Гривенная Л.А. Восстания и голод 1921-1922-х годов в Казахстане: политическая и социальная реакция на антинародную политику большевистской власти. \\Отан тарихы №3(99), 2022.
23. М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Москва, 1941. -265 с.
24. Статистический справочник по Уральской Губернии. Выпуск 1. Уральск, 1925. -127 с.

25. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б., Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата, 1991. -192 с.
26. Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана (1897-1989 гг.). Алматы, 1995. -220 с.
27. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. 1993. Алматы: Ғылым. -126 с.
28. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Алматы, Дайк-Пресс, 2001. -600с.
29. Атырау облыстық мемлекеттік архивы № 11- қор, 1 тізім, 369-іс.
30. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі Атырау облысы мемлекеттік архиві құжаттарында (1920-1940 жж). Қарағанды, 2019. -235 б.
31. РФ Мәскеу қалалық прокуратурасы архивы №24430-қор, тізім-3, іс-53.
32. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивы. 260 - қор, 1 тізім, 12-іс.
33. Волжская Коммуна. №131.1990.

References:

1. Tokaev K.K. "Zhana Kazakhstan: zhangaru men zhangyru zholy" atty halykka zholdauy. \Egemen Kazakhstan.-16 наурыз, 2022.
2. Pavlunovsky I. Overview of the bandit movement in Siberia from December 1920 to January 1922. Novonikolaevsk, 1922. -54 p.
3. Korushin T.D. Ten years of Soviet power in the Ishim district (1917-1927). Ishim, 1927. -90 p.
4. Bogdanov M.A. The defeat of the West Siberian kulak-SR rebellion of 1921. Tyumen: Tyumen book publishing house, 1961. -112 p.
5. Trifonov I.Ya. Classes and class struggle in the USSR at the beginning of the NEP (1921-1923). L.: Publishing house of the Leningrad University, 1964. Part 1. -311 p.
6. Gimpelson E.G. War communism: politics, practice, ideology. M.: Thought, 1973. -296 p.
7. Elagin A.S. Socialist construction in Kazakhstan during the civil war (1918-1920). Alma-Ata: Nauka, 1966. -307 p.
8. Pokrovsky S.N. The defeat of foreign military interventionists and internal counter-revolution in Kazakhstan (1918-1920). Alma-Ata: Nauka, 1967. -366 p.
9. Grigoriev V.K. The defeat of the petty-bourgeois counter-revolution in Kazakhstan (1920-1922). Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 p.
10. Grigoriev V.K. The defeat of the petty-bourgeois counter-revolution in Kazakhstan (1920-1922). Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 p.
11. Basmanov V.I. The struggle of the Soviet state with the petty-bourgeois counter-revolution for influence on the peasantry during the end of the civil war and the beginning of the restoration of the national economy (mid-1920-1922): dissertation. ... cand. ist. Sciences. Ivanovo, 1985. -235 p.
12. Shishkin V.I. To the question of the role of the Siberian Peasant Union in the preparation of the West Siberian rebellion of 1921 // Siberia at the turn of the XIX-XX centuries. Novosibirsk: NGU, 1997. -94-95 p.
13. Shuldjakov V.A. The death of the Siberian army. 1920-1922. Book II. M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2004. 607 p. Yablochkina I.V. Relapses of the civil war. M.: Helga, 2000. -496 p.
14. Yablochkina I.V. Relapses of the civil war. M.: Helga, 2000. -496 p.
15. Kuryshcheva I.V. Socio-Psychological Image of the Siberian Peasantry during the Civil War (Based on Periodicals). Ishim, 2000. -122 p.
16. Medeubaev E.I. The policy of "war communism" in Kazakhstan (1918-1921): dissertation. ... cand. ist. Sciences: 07.00.02. Almaty, 1999. -179 p.
17. Koygeldiev M.K. Kazakhs in the Russian rebellion / Stalinism and repressions in Kazakhstan in the 1920-1940s. Almaty, 2009. -166 s. (s. 78-169).
18. Malysheva M.P. Kazakhs in Siberia during demographic crises (1919-1934): dissertation. ... cand. ist. Sciences: 07.00.02. Semipalatinsk: SGU, 2000. -291 p.
19. Musaev B.A. Famine in the first half of the 20s of the twentieth century in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis: author. ... cand. ist. Sciences: 07.00.02. Uralsk, 2005. -30 p.
20. Collection of materials of the international scientific-practical conference "Actual problems of the agrarian history of Kazakhstan in the Soviet period: government and society." Almaty: Institute of History and Ethnology named after. Ch.Ch. Valikhanov, 2021. -192 p.
21. "Political repressions in Western Kazakhstan: new sources and research approaches" collection of materials of the Republican Scientific and practical conference. - Atyrau, IP "ASSEM", 2022 – 316p.
22. Hryvnia L.A. Uprisings and famine of 1921-1922 in Kazakhstan: political and social reaction to the anti-people policy of the Bolshevik government. \Otan Tarihy № 3(99), 2022.
23. M.V. Frunze on the fronts of the civil war. - Moscow, 1941. -265 p.
24. Statistical reference book on the Ural province. Issue 1. Uralsk, 1925. -127 p.
25. Asylbekov M.Kh., Galiev A.B., Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980). Alma-Ata, 1991. -192 p.
26. Sdykov M.N. Population of Western Kazakhstan (1897-1989). - Almaty, 1995. - 220 p.
27. Alekseenko A.N. Population of Kazakhstan. 1920-1990 1993. Almaty: Gylym. -126 p.
28. Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. History of Kazakhstan: peoples and cultures. Almaty, Dike-Press, 2001. -600p.
29. Atyrau oblystyq memlekettik archives No. 11-kor, 1 tizim, 369-is.

30. *Kazakhstannyn qogamdyq-sayasi omiri Atyrau oblysy memlekettie archives qajattarynda (1920-1940 LJ). Karagandy, 2019.-235 p.*
31. *Russian Federation Maskeu kalalyk prosecutor's office archives No. 24430-kor, tizim-3, is-53.*
32. *Aktobe oblystyk memlekettik archives. 260 - kor, 1 tizim, 12-is.*
33. *VolgaCommune. №131.1990.*